

GEZIN, LIEFDE EN LICHAAMELIJKHEID: UITDAGINGEN VOOR GEZINSPASTORAAT

Annemie Dillen

INLEIDING

Wanneer aan mensen gevraagd wordt aan te geven wat kenmerkend is voor het gezinsleven, komen vaak spontane associaties met begrippen als 'liefde', 'verbondenheid' en 'stabiliteit/veiligheid' op. In vele overzichten van gezinsevoluties door de geschiedenis heen wordt gewezen op de functieveranderingen van gezinnen. Waar 'vroeger' – in de periode 1500-1800 – gezinnen vooral 'productie-eenheden' waren, nemen ze vandaag minder een economische rol op zich (tenzij dan in termen van 'consumptie'), maar zijn de emotionele verwachtingen ten aanzien van gezinnen hoger.

Toch is het gezinsleven vandaag nog altijd in belangrijke mate wat het altijd geweest is, namelijk de plaats waar bijzondere zorg gedragen wordt voor familieleden, in het bijzonder, lichamelijke zorg. 'Ik moet voor mijn gezin zorgen', betekent natuurlijk ook 'liefde en geborgenheid geven', maar impliceert vaak in de eerste plaats vragen als: "Hoe krijg ik op tijd eten op tafel?", "Hoe krijg ik kinderen op tijd in bed?", "Hoe zorg ik ervoor dat alle kleren gewassen en gestreken geraken?", "Hoe kan ik ervoor zorgen dat mijn ziek kind goed verzorgd wordt?" Vandaag worden weliswaar meer en meer huishoudelijke taken uitbesteed – tenminste binnen een bepaalde meer gegoede bovenklasse van de samenleving. Toch blijft de lichamelijke zorg in elk gezin een belangrijk aspect van het dagelijkse leven. De verantwoordelijkheid hiervoor wordt nog altijd voor het grootste deel door vrouwen opgenomen, hoewel de laatste decennia mannen meer en meer betrokken zijn bij huishoudelijke taken en kinderverzorging en -opvoeding.

Niet alleen in het theoretische denken over gezinnen, maar ook in het denken over pastoraat, vergeten we vaak deze aandacht voor het lichamelijke, voor het concrete. In Vlaanderen gaat relatief veel aandacht naar huwelijksvoorbereiding en naar vragen over goede

communicatie of naar begeleiding van mensen tijdens en na moeilijke gezinssituaties, zoals bijvoorbeeld een echtscheiding. Eind 2008 verbleef ik voor langere tijd in Duitsland, waar ik met gezinspastorale werkingen in contact kwam. Wanneer ik het uitgebreide aanbod van gezinspastorale initiatieven in het aartsbisdom Freiburg (Duitsland) bekijk, lijkt mij in het vormingsaanbod op het eerste gezicht een grote focus op communicatie en beleving te liggen. Maar wanneer ik grondiger kijk, en luister naar de initiatieven die genomen worden, blijkt 'het lichaam' toch wel belangrijk te zijn. Op mijn vraag welke cursussen bijzonder in trek waren, antwoordde de verantwoordelijke van gezinspastoraal in Freiburg dat vooral cursussen die met wellness te maken hadden, het goed deden. Families hebben nood aan ontspanning en aan het zich lichamelijk goed voelen, zo stelde hij. Niet louter een aanbod gericht op het hoofd en het hart, dus. Opvallend in het aanbod van de dienst gezinspastoraal in Freiburg vind ik ook hun workshops voor jongens en meisjes tussen 10 en 13 jaar, waarbij kinderen op een speelse en visueel aanschouwelijke manier kennismaken met de werking van hun eigen lichaam op seksueel vlak, in het bijzonder met de menstruatiecyclus en de betekenis van zaadcellen. Seksuele opvoeding is een uitdaging voor elk gezin – waarbij vanuit het pastoraat ondersteuning kan geboden worden. Verder valt me de bijzondere aandacht voor het vieren van kerkelijke feesten op. Feestvieren heeft ook altijd iets 'lichamelijks'.

Het is een uitdaging om, in gezinspastoraal denken en handelen, lichamelijkheid voldoende ernstig te nemen. Dat kan op veel manieren. Hieronder licht ik eerst toe waarom lichamelijkheid zo belangrijk is en wat het met spiritualiteit te maken heeft. Vervolgens ga ik in op uitdagingen en concrete mogelijkheden voor gezinspastoraal. In een volgende stap sta ik stil bij het belang van zorg voor kwetsbare en gekwetste lichamen als een belangrijk gegeven binnen gezinspastoraal.

SPIRITUALITEIT VAN DE DAGELIJKSE (GEZINS)ZORG

'Jullie hebben Me te eten gegeven'

In het zorgen voor kinderen en voor het huishouden, kunnen mensen zelf een vorm van spiritualiteit ontdekken. Onder spiritualiteit versta ik "de pluriforme zoektocht van mensen naar een levenszin die hen verbindt met al wat leeft en in voeling brengt met God of de ultieme Werkelijkheid."¹ Spiritualiteit heeft niet alleen te maken met mooie woorden, met uitdrukkelijk gebed, met liturgie of stille meditatie. De 'verbale' vormen of de vormen van spiritualiteit die naar 'stille' en 'afzondering' (bijvoorbeeld in een klooster of kerk) verwijzen, zijn weliswaar de vormen die we ons spontaan het snelst voor de geest halen. Bij reflectie over spiritualiteit in het gezin, komen allicht eerst ideeën op rond (samen) bidden, naar de kerk gaan, of Bijbellezen. Eventueel komt de zorg voor de zwakkeren in de samenleving en deelname aan acties zoals Broederlijk Delen of Welzijnszorg op, als een uitdrukking van spiritualiteit. Toch kan juist in de dagelijkse gezinszorg zelf ook 'spiritualiteit' ontdekt worden.²

De eschatologische rede van Jezus in het Mattheusevangelie (Mt 25, 31-46) geeft ons een Bijbels-theologische grond voor deze these. We lezen in vers 35: "Want Ik had honger en jullie hebben Me te eten gegeven, Ik had dorst en jullie hebben Me te drinken gegeven, Ik was vreemdeling en jullie hebben Me opgenomen." Juist in het concrete zorgzame handelen, kunnen mensen God ontdekken. Deze zorg komt in bijzondere wijze tot uiting in gezinnen.

Naastenliefde concreet gemaakt in de gezinscontext

Dit veronderstelt evenwel dat zorg voor kinderen als een vorm van naastenliefde (*agape*) beschouwd wordt. Door de christelijke traditie heen is dit laatste niet altijd het geval geweest. Sommige auteurs (zoals de filosoof Kierkegaard³ en de theoloog Nygren⁴) zien juist in de zorg voor doden de ultieme vorm van naastenliefde, en beschouwen naastenliefde vooral als het 'onbaatzuchtige en zelfopofferende geven' aan de andere, zonder wederkerigheid.⁵ In gezinsrelaties is er doorgaans sprake van

affectie, en van een zekere vorm van wederkerigheid (wat een beetje is dan asymmetrie). Op basis daarvan staan sommige auteurs weigerachtig tegenover de idee om naastenliefde met gezinnen te verbinden. Maar ik denk dat er goede gronden zijn om naastenliefde juist bij uitstek binnen gezinnen te situeren. Zo kunnen we zeggen dat door deze naastenliefde heen de liefde tot God blijkt, of, met andere woorden, dat door de zorg voor de naaste, de vader, moeder, partner, zoon of dochter getuigenis aflegt niet alleen van eigen geloof, maar vooral ook van wie God is, als zorgende, als liefhebbende.

Sally Purvis, een Amerikaanse protestantse en feministische theoloog, uit sterke kritiek op het idee dat naastenliefde bij uitstek in belangelof en eerder afstandelijke relaties tot uitdrukking zou komen (zoals het geven van geld aan een bedelaar). Ze baseert haar kritiek en haar visie dat moederschap bij uitstek een uitdrukking is van naastenliefde, op een mensbeeld gebaseerd op verbondenheid. Als mensen ten diepste (los van de feitelijke context die dit kan bemoeilijken) gericht zijn op verbondenheid, dan zijn ze geen concurrenten, en gaat het niet om het belang van de ene dat botst met het belang van de andere. Dat impliceert het welzijn van de ene, het welzijn van de andere en dat is naastenliefde juist altijd ook 'belanghebbende zorg'.

Naastenliefde staat niet los van emoties. Naastenliefde impliceert een noodzakelijk zelfopoffering. Het veronderstelt weliswaar zelfgave, maar dit moet niet betekenen dat de andere niets teruggeeft of dat er geen vormen van rechtvaardigheid in de relatie gelden.

Zorg als vindplaats van spiritualiteit, gegrond in een visie op de mens als lichaam en geest

Het dagelijkse zorgen voor het gezin kan een vindplaats zijn van spiritualiteit, omdat de mens altijd lichaam en geest tegelijk is. Een visie waarbij spiritualiteit alleen te maken heeft met het denken of het voelen, en niet met het handelen, reduceert de mens in zekere zin tot uitsluitend geest ('spirit'). Maar in de christelijke traditie wordt duidelijk dat de mens altijd ook 'belichaamde geest' is, of nog: 'geestelijk lichaam'.⁷ Het geloof in de verrijzenis van het lichaam, de incarnatie, de

zorg voor zieken: het zijn allemaal belangrijke elementen uit de geloofs-traditie die het lichaam een belangrijke plaats geven. Het is vooral het 'genietende lichaam' dat in de christelijke traditie weinig ruimte gekregen heeft – vele andere vormen van lichamelijke kregen wel hun plaats. Spiritualiteit wordt beleefd door mensen als 'belichaamde geesten' of 'geestelijke lichamen' – de lichamelijke ervaringen spelen een belangrijke rol. Binnen klassieke liturgische vormgevingen speelt het lichaam overigens ook een belangrijke rol. Denken we bijvoorbeeld aan het knielen, het rechtstaan, het kruisteken, de gevouwen handen, de wierook, het visuele en de muziek. Deze vorm van klassieke spiritualiteitsbeleving neemt weliswaar het lichaam ernstig, maar niet het lichaam in zijn dagelijks handelen, omdat spiritualiteit vaak met een 'scheiding in tijd en ruimte' wordt verbonden. Nochtans laat Gods aanwezigheid zich niet door *tijd-ruimte*grenzen vastzetten. Dat vinden we terug in de theologische visie over het 'heilige in het alledaagse'.⁸

Werk buitenshuis als vindplaats van spiritualiteit van het 'dagelijkse leven'

Niet alleen het gezinsleven zelf kan bron zijn van spiritualiteit, maar ook het werk buitenshuis. In zijn encycliek *Laborem Exercens* (1981) schrijft paus Johannes Paulus II dat de mens door de arbeid deelneemt aan het werk van de Schepper.⁹ Hij/zij vervolledigt de schepping door te werken en bewijst op die manier eer aan God. In het citaat van het conciliedocument *Gaudium et Spes* (1965), waarnaar *Laborem Exercens* verwijst¹⁰, lezen we: "Want de mannen en vrouwen die in hun zorg voor het levensonderhoud van zichzelf en hun gezin een dergelijke activiteit aan de dag leggen, dat zij de maatschappij een reële dienst bewijzen, kunnen terecht menen, dat zij door hun werkzaamheid het werk van de Schepper verder uitbouwen, de belangen van hun medemensen behartigen en door hun persoonlijke toelag het hunne bijdragen tot de vervulling van het goddelijke plan in de geschiedenis."¹¹ Een dergelijke visie verhindert dat alle focus op het gezinsleven zelf gelegd wordt als 'lichamelijk beleefde spiritualiteit'. Ook het werk buitenshuis kan in dat opzicht een belangrijke rol vervullen – en mensen zijn geroepen om zowel binnen als buiten het gezin maatschappelijke taken op zich te nemen. De beleving van 'arbeid' (binnen- of buitenshuis) als

spiritualiteit veronderstelt evenwel, dat deze arbeid zinvol en menswaardig is en niet plaatsvindt in onderdrukkende omstandigheden.

Impliciete en expliciete christelijke spiritualiteit

Het dagelijkse gezinsleven zelf kan een vorm van spiritualiteitsbeleving zijn. Toch is het belangrijk dat geloof af en toe ter sprake komt, dat woorden en/of expliciete symbolische expressies gegeven worden aan de spiritualiteit. Hierbij denken we bijvoorbeeld aan het kruisje dat nog altijd heel wat ouders aan hun kinderen geven voor het slapengaan¹², aan het maken van een kruisteken, het aanleren van gebedshoudingen aan kinderen, of het samen bidden of naar de kerk gaan.

UITDAGINGEN VOOR GEZINSPASTORAAT

De visie dat het dagelijkse, 'lichamelijke' gezinsleven een authentieke beleving van christelijke spiritualiteit kan zijn, doet ons nadenken over wat dit impliceert voor gezinsspastaal. Eerst en vooral is het belangrijk dat gesprekken over kinderen, over hun dagelijkse zorg voor het gezin, als 'belangrijk' worden beschouwd en niet zomaar als 'niet ter zake' worden afgedaan binnen pastorale contexten. Ik denk dan bijvoorbeeld aan vergaderingen van catechisten, of bijeenkomsten met ouders en/of kinderen in het kader van sacramentencatechese. Juist in het spreken over de dagelijkse zorg en het kunnen delen van de ervaringen kan een belangrijke waarde liggen voor mensen. Verder is het belangrijk dat het aanbod voor gezinnen vanuit de kerk 'breed' genoeg is, en dat niet alleen verbaal-spirituele thema's aangeboden worden. Door een breed aanbod heen, gericht op activiteiten waarbij niet onmiddellijk christelijk geloof geëxpliciteerd wordt, draagt de kerk bij tot gemeenschapsvorming¹³ en verwezenlijkt ze haar 'liefdesopdracht' die tot haar wezen behoort. Paus Benedictus XVI schrijft in zijn encycliek *Deus Caritas Est* (nr. 25) (2005): "De dienst van de liefde is voor de Kerk niet een soort welzijnswerk dat men ook aan anderen zou kunnen overlaten, maar hoort tot haar wezen en is een onmisbare uitdrukking van haar wezen." Hieronder hoort de zorg voor gezinnen en de zorg die binnen gezinnen zelf plaatsvindt.

Dit betekent dat activiteiten, georganiseerd door kerkelijke organisaties, waarbij gezinnen gezamenlijk vakantie houden, wandelingen maken en creatief bezig zijn, op zichzelf zinvol zijn in het licht van wat (gezins)pastoraal wil bereiken. Het betekent ook dat materiaal ter ondersteuning van gezinnen, gericht moet zijn op geloofscommunicatie en -verkondiging, en op de beleving, de lichamelijke ervaringen van het 'gezin zijn' zelf.

AANDACHT VOOR KWETSBARE EN GEKWETSTE LICHAMEN

Soms vergeten mensen dat ze 'belichaamde geesten' of 'geestelijke lichamen' zijn, en leven ze alsof het lichaam afwezig is.¹⁴ Maar op heel wat momenten in het leven dringt het bewustzijn van de lichamelijkeheid zich uitdrukkelijk op, vooral wanneer lichamen 'gekwetst' worden of zich in hun kwetsbaarheid tonen. Ik denk hierbij aan minstens vijf domeinen waarmee heel wat gezinnen te maken krijgen.

Een eerste domein heeft te maken met zwangerschap. Ongeveer één op zes koppels heeft moeite om zwanger te geraken. Daarbij worden ze geconfronteerd met lichamelijke grenzen.¹⁵ Tijdens de zwangerschap ervaren vrouwen in het bijzonder de kwetsbaarheid van hun lichaam en van het kind dat in hen groeit.¹⁶ De hedendaagse medische wetenschap wijst vrouwen in bijzondere mate op hun verantwoordelijkheid in het zorg dragen voor hun lichaam en hun ongeboren kind, door allerlei advies over voedingsgewoonten, het streng afraden van tabak en alcoholgebruik, en door het aanbieden van heel wat onderzoek. Vrouwen en koppels hebben ook de keuze om bepaalde vormen van prenatale screening en diagnose te ondergaan. Dergelijke tests confronteren mensen met heel wat ethische vragen.

De thematiek van prenatale screening en diagnose hangt nauw samen met het gegeven van handicap – een tweede domein van kwetsbaarheid. Heel wat gezinnen worden geconfronteerd met een (al dan niet aangeboren) functiebeperking bij een van de gezinsleden. Hoe gaan zij hiermee om? Daarnaast blijft geen enkel gezin gespaard van ziekte – soms in beperkte mate, soms in heel ernstige vorm. Daarbij denken we niet alleen aan lichamelijke ziekten, maar ook aan psychische ziekten,

die niet zelden lichamelijke gevolgen hebben, zoals bijvoorbeeld eetstoornissen. Het ziek-zijn van een van de gezinsleden heeft gevolgen voor de relaties binnen een gezin. Een kind of een partner moet soms plots veel meer verantwoordelijkheden opnemen, terwijl iemand anders in het gezin sterker met afhankelijkheid geconfronteerd wordt. Hierbij is het belangrijk dat gezinsleden elkaar erkenning geven voor de zorg en dat het zieke gezinslid mogelijkheden krijgt om te blijven geven aan anderen, om iets te betekenen ondanks de toegenomen afhankelijkheid.

Verder worden alle gezinnen geconfronteerd met ouderdom en sterfte. Dat kunnen we beschouwen als een derde vorm van lichamelijke kwetsbaarheid. Op dergelijke momenten toont de kwetsbaarheid van het lichaam zich opnieuw.

Daarnaast is er een specifieke (vierde) vorm van lichamelijke kwetsbaarheid, die nauw samenhangt met gezinsleven. In heel veel gezinnen is er sprake van huiselijk geweld – geweld tegen partners, tegen kinderen of tegen ouders, geweld tussen broers en zussen. Deze laatste vorm komt het meest voor.¹⁷ In nog meer gezinnen worden kinderen geconfronteerd met vormen van geweld in de opvoeding. Het gebruik van de ‘pedagogische tik’ is nog altijd door heel velen aanvaard in België. Nochtans zijn er vele redenen, ook vanuit christelijk perspectief, om te pleiten voor het vermijden en zelfs verbieden van elke vorm van lichamelijke straf binnen de gezinscontext.¹⁸

Verder worden heel wat gezinnen geconfronteerd met vormen van maatschappelijke kwetsbaarheid, die duidelijk lichamelijke gevolgen heeft. In 2008 was het thema van Welzijnszorg in Vlaanderen ‘Arm maakt ziek, ziek maakt arm’. Heel wat gezinnen worden geconfronteerd met armoede. Ook deze realiteit moet ernstig genomen worden.

PASTORALE UITDAGINGEN

Diaconie is een belangrijke taak van de kerk. In de zorg voor mensen realiseert de kerk zichzelf, en drukken christenen in wezen uit wat hun geloof betekent. Daarom is de zorg voor mensen in hun lichamelijke kwetsbaarheid van bijzonder belang. De eerste uitdaging voor de kerk

in het omgaan met deze vormen van lichamelijke kwetsbaarheid, is ze ernstig nemen door ze te benoemen en zichtbaar te maken, door taboes te doorbreken. Over verschillende van de hier opgesomde terreinen bestaat nog altijd veel onwetendheid, of angst om erover te praten.

Vaak wordt verwezen naar taken van de kerk (en de praktische theologie) als 'zien, oordelen, handelen' (Cardijn). Deze eenvoudige voorstelling kan anders omschreven worden, met name als 'beschrijven, verklaren en constructief veranderen/stimuleren'.¹⁹ Beschrijven is meer dan alleen maar zien – het houdt een interpretatie in. Verklaren is tegelijk 'minder' dan oordelen – het is het zoeken naar 'waarom' vanuit theoretische kaders en vanuit verschillende perspectieven. Constructief veranderen/stimuleren verwijst naar 'handelingsopgaven'. Deze drie taken zijn voor de kerk heel belangrijk in het omgaan met lichamelijke kwetsbaarheid, en horen in de praktijk altijd enigszins samen.

Tijdens kerkdiensten (tijdens de homilie, tijdens voorbeden, ...), gedurende vormingsavonden (lokaal of regionaal georganiseerd) of ontmoetingen met 'lotgenoten' hebben kerkelijk geëngageerden kansen om vormen van lichamelijke kwetsbaarheid ter sprake te brengen. Daarbij is vaak al een vorm van 'verklaren' aanwezig. Het is ook belangrijk dat profetische taal gesproken wordt in de 'beschrijving' en 'verklaring', met het oog op het stimuleren van nieuwe, levengevende vormen van praxis. Hiermee bedoel ik dat het belangrijk is dat voorgangers, kerkelijke leiders, oorzaken voor de kwetsbaarheid durven benoemen, en oproepen tot andersoortig handelen en vooral tot solidariteit. Concreet betekent dit bijvoorbeeld dat vormen van huiselijk geweld afgekeurd worden, dat uitdrukkelijk gezegd wordt dat liefde niet 'alles moet verdragen', en dat mensen grenzen mogen en moeten stellen. Tegelijk impliceert het dat aan slachtoffers en daders van huiselijk geweld mogelijkheden om over de moeilijkheden te spreken, worden geboden. Wanneer het thema ter sprake komt, is de kans groter dat slachtoffers en/of daders stappen zetten om met iemand van de gemeenschap of met anderen over de moeilijkheden te praten. Een ander voorbeeld betreft de campagnes rond armoede en gezondheid, die concrete inzet voor de 'naaste' en politiek engagement vragen. Op vele van de bovengenoemde terreinen wordt door de kerk al heel zinvol werk verricht. Toch liggen

er nog heel wat uitdagingen te wachten, en komt het erop aan om mensen niet in de steek te laten. Zorg voor zieke mensen bijvoorbeeld impliceert dat organisaties als Ziekenzorg verder alle steun krijgen, dat ernaar gestreefd wordt dat ziekenhuispastoraat binnen de kerk als een belangrijke 'voltrekking van haar wezensopdracht' beschouwd wordt, en dat gelovigen worden aanzet om mensen in hun omgeving nabij te zijn en op die manier uitdrukking te geven aan hun geloof.

De kerk heeft ook de opdracht om mensen die geconfronteerd worden met vormen van lichamelijke kwetsbaarheid en concrete gekwetstheid, een stem te geven. Want vaak worden deze mensen naar de marge verdrongen, omdat de lichamelijke kwetsbaarheid niet past in het dagelijkse prestatiegerichte bezig-zijn waarop de maatschappij aanstuurt. Vanuit een theologische visie dat elke mens kind en beeld van God is, dat iedereen van tel is, staat de kerk voor de opdracht om te luisteren naar ervaringen van mensen met hun lichamelijke kwetsbaarheid en de ambiguïteit die daarbij hoort, en om deze ervaringen te vertolken naar anderen. Daarbij komt het erop aan te laten zien dat de mens altijd meer is dan de kwetsbaarheid, en dat door de kwetsbaarheid heen mensen vaak tot heel veel in staat zijn. Het recente tv-programma en heel goed verkopende boek 'Voorbij de grêns' is een voorbeeld van het stem geven aan²⁰ – dat weliswaar niet vanuit christelijk perspectief geïnspireerd werd. Tien mensen met een lichamelijke functiebeperking werden gefilmd en geïnterviewd tijdens hun avonturentocht door Nicaragua en toonden daarmee hoe ze leefden met de functiebeperking, en toch heel wat konden bereiken.

BESLUIT

Wanneer vanuit pastoraal perspectief wordt nagedacht over 'gezin' en 'lichamelijkheid', liggen heel wat uitdagingen te wachten. Belangrijk is dat mensen in hun dagelijkse, lichamelijke gezinsleven ondersteund en aangemoedigd worden. Vormingselementen ter bevordering van seksuele opvoeding in gezinnen of ter ondersteuning van goede communicatie met het lichaam (lichaamstaal), zijn enkele voorbeelden van mogelijke pastorale initiatieven, die het dagelijkse gezinsleven kunnen bevorderen. Het is goed te benadrukken dat dagelijkse gezinszorg

vanuit pastoraal en spiritueel standpunt heel waardevol is, en zelfs als een vorm van 'kerk-zijn' kan worden beschouwd – tenminste voor en door hen die binnen deze kerkelijke traditie staan. Tegelijkertijd blijft het belangrijk om oog te hebben voor verschillende vormen van kwetsbaarheid van het lichaam. Het is in het gezin in zijn ruimste betekenis dat deze kwetsbaarheid vaak het sterkst beleefd wordt, in de betekenis van 'opgevangen'. Maar voor heel wat gezinnen betekenen vormen van lichamelijke kwetsbaarheid een hele last, die tot heel wat relationele spanningen kan leiden. Het is belangrijk dat mensen ervaren dat de kerk hen in deze omstandigheden nabij is en dat ze, waar het kan, een profetische stem laat horen. Want sommige vormen van lichamelijke kwetsbaarheid en gekwetstheid zijn te vermijden of te reduceren – daarbij denk ik voornamelijk aan vormen van huiselijk geweld en aan sociale kwetsbaarheid en armoede, die verhoogde gezondheidsrisico's met zich meebrengen. Andere vormen van lichamelijke kwetsbaarheid, zoals de vragen rond zwangerschap en kinderen krijgen, ziekte, handicap, ouderdom en dood smeken vooral om volgehouden aanwezigheid van pastores, kerkelijk geëngageerden, maar ook van elke christen – als uiting van een vorm van 'diaconie', een wezenlijk aspect van het kerk-zijn.

Gezin, liefde en lichamelijke:
uitdagingen voor gezinspastoraat